

Stockholms
universitet

Kriminologiska institutionen

“Allt gick väldigt snabbt och hon
hamnade i chock”

Våldtäktsoffers och förövares känslor
i tingsrättens våldtäktsdomar

Examensarbete 15 hp

Kriminologi
Kriminologi, kandidatkurs (30 hp)
Vårterminen 2014
Mia Pivic

Sammanfattning

Det här examensarbetet är en kvalitativ innehållsanalys av våldtäktsdomar från tingsrätten. Syftet var att kartlägga vilka, och vems, känslor som nämns i domarna, samt analysera dessa utifrån Nils Christies teori om idealiska offer och gärningspersoner.

Tidigare forskning visar att emotionella offer bedöms som mer trovärdiga än neutrala brottsoffer (Kaufmann m.fl. 2003). Forskning visar också att den allmänna bilden av offer är bilden av en svag och maktlös person (Burcar 2005:17f). Precis som brottsoffer utifrån sitt beteende kan ses som svaga, argumenterar jag för att brottsoffer utifrån sina känslor kan uppfattas som svaga.

Resultaten visar att känslor nämns i majoriteten av domar, målsägandens känslor oftare än den tilltalades. Det gäller känslor såväl under våldtäkten som direkt efter och på längre sikt. De vanligast förekommande känslorna är chock, rädsla och vad som kan beskrivas som ett generellt dåligt mående. Brottsoffrets känslor visade sig vara ett viktigt bevis som talade för hennes trovärdighet, att ”något traumatiskt” hade inträffat. Vidare var brottsoffrets känslor inte sällan en förklaring till hennes (enligt tingsrätten ibland irrationella) beteende. Att målsäganden inte hade gjort mer motstånd, påkallat omgivningens uppmärksamhet eller genast polisanmält händelsen berodde på känslor av till exempel rädsla eller chock.

Resultaten visar också på att i de fall där förövarens känslor nämns tycks tingsrätten ha en viss sympati för honom, och dikotomin mellan goda offer och onda förövare problematiseras.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	s. 2
1. Inledning	
1.1 Problemformulering	s. 4
1.2 Syfte och frågeställning	s. 5
2. Tidigare forskning	
2.1 Brottsoffers känslor och beteende	s. 5
2.2 Siffror från RFSU-kliniken och Södersjukhuset	s. 6
2.3 Rape Trauma Syndrome, myter och bilden av våldtäktsoffer	s. 7
2.4 Effekten av emotionella offer	s. 9
2.5 Avslutande kommentar om tidigare forskning	s. 9
3. Teoretiska utgångspunkter	
3.1 Kunskapsteoretiska utgångspunkter	s. 10
3.2 Idealiska offer och gärningspersoner	s. 11
3.3 Motspänstiga offer	s. 13
3.4 Avslutande kommentar om teoretiska utgångspunkter	s. 13
4. Metod	
4.1 Kvalitativ innehållsanalys	s. 14
4.2 Etiska överväganden	s. 16
4.3 Urval och material	s. 16
4.3.1 En presentation av domarna	s. 18
4.4 Tillvägagångssätt	s. 21
5. Resultat och analys	
5.1 Målsägandens känslor	s. 22
5.1.1 Ett skrämt offer	s. 22
5.1.2 Ett gråtande offer	s. 24
5.1.3 Ett förändrat offer	s. 25
5.1.4 Ett samlat offer	s. 26
5.2 Den tilltalades känslor	s. 27
5.2.1 En ångerfull förövare	s. 27
5.2.2 En rasande förövare	s. 29
5.2.3 En lyhörd förövare?	s. 29
5.3 Utmanas eller reproduceras idealiska offer och förövare?	s. 30
6. Slutsatser och diskussion	s. 32
Bilaga: Domar	s. 35
Litteraturförteckning	s. 36

1. Inledning

1.1 Problemformulering

”Det perfekta offret lämnar en samlad och trovärdig redogörelse för polisen om det som har hänt. Hon är detaljerad i sin berättelse, men inte för bra på att berätta, för då kan det verka uppgjort och påhittat. Hon ändrar aldrig sin berättelse under utredningen, trots att det här är det värsta som har hänt henne och hon inte alltid kan, eller vill, minnas riktigt vad som hände. Hon har förstås inte druckit en droppe alkohol på flera dagar.” (Wennstam 2002:96)

Citatet ovan är hämtat ur kriminalreportern Katarina Wennstams bok *Flickan och skulden – en bok om samhällets syn på våldtäkt*. Wennstam frågar sig om ett sådant ”perfekt offer” överhuvudtaget existerar och finner svaret i statistik från RFSU:s mottagning för våldtagna kvinnor: nej, i verkligheten är brottsoffer inte fullt så perfekta (Wennstam 2002:98f). Men bilden av ”det perfekta offret” får reella konsekvenser för de kvinnor vars fall tar sig till rättegång. Johanna Svensson (2008) visade i sitt examensarbete i juridik att Sveriges domstolar hade dålig kunskap om hur våldtäktsoffer beter sig. Domstolarna förväntade sig ett brottsoffer som fysiskt hade gjort motstånd, polisanmält så fort som möjligt, berättat för någon i sin omgivning och dessutom varit känslös då hon berättat om det inträffade – trots att beteendevetenskaplig forskning har visat på att långt ifrån alla offer faktiskt uppfyller dessa förväntningar (Svensson 2008: 48-52). När en försvarare intervjuades för ett examensarbete vid polishögskolan förklarade han: ”ju mer idealisk en kvinna är som brottsoffer desto mer trovärdiga blir hennes uppgifter” (Brandt & Herting 2007:20). Andra forskare har upptäckt att våldtäktsoffer som berättar med starka och upprörda känslor bedöms som mer trovärdiga än de offer som berättar på ett neutralt eller kontrollerat sätt (Ask & Landström, 2010; Kaufmann m.fl. 2003). Människor som kommer i kontakt med brottsoffer i sitt yrkesliv är påverkade av föreställningar om hur ett ”riktigt” offer beter sig. Brottsoffermyndigheten har belyst behovet av forskning om brottsoffer i rättsväsendet med formuleringen ”Det är först genom kunskap om brottsoffers reaktioner och beteende som vi kan få ett rättssystem som respekterar offrens intressen” (Wergens, 2002:61). Med denna bakgrund undrar jag vilka känslor som nämns i tingsrättens våldtäktsdomar och vad det skapar för bild av brottsoffret, men också förövaren.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med studien är att genom kvalitativ innehållsanalys undersöka förekomsten av känslor i våldtäktsdomar från tingsrätten. Jag önskar kartlägga vilka känslor som nämns samt analysera förväntningar på offer och förövares känslor utifrån teorin om idealiska offer och gärningspersoner, det vill säga teorin om vilka som lättare än andra uppnår legitim brottsofferstatus.

De frågeställningar jag huvudsakligen utgått ifrån är följande: Vilka känslor nämns i domarna? Vad skapar känslorna för bild av våldtäktsoffer och förövare? Utmanas eller reproduceras bilden av idealiska offer och gärningspersoner?¹

2. Tidigare forskning

2.1 Brottsoffers känslor och beteende

Förutom fysiska skador kan brottsoffer uppleva psykiska skador, vilket kan ta sig till uttryck på olika sätt. Exempel på initiala reaktioner, reaktioner som uppstår medan den brottsliga händelsen pågår, kan vara känslor av rädsla, tomhet, hjälplöshet, ilska riktad mot gärningspersonen eller en känsla av överklighet (Lindgren m.fl. 2001:124). En tid efter händelsen kan brottsoffret uppleva koncentrationssvårigheter, oro, påträngande synintryck eller minnen, sömnsvårigheter, matproblem, ilska, irritation eller ångestkänslor som tar sig fysiska uttryck i huvudvärk, illamående, hjärtklappning eller magbesvär (Lindgren m.fl. 2001:128f). Det är mycket viktigt att påpeka att hur ett brottsoffer reagerar, agerar och betar sig varierar stort eftersom brottsoffer är en mycket heterogen grupp. Alla människor är olika. Medan vissa brottsoffer knappt reagerar alls, kan andra reagera mycket kraftigt. Vad som påverkar reaktionerna är dels händelsens karaktär, individens egenskaper och aktuella livssituation, individens sociala nätverk och brottets följdhändelser (Lindgren m.fl. 2001:132-136). Att generalisera dessa reaktioner och känslor har uppenbara problem och risker. Stereotypa föreställningar om brottsoffer skapar förväntningar på hur ett ”riktigt” brottsoffer betar sig, vilket bland annat kan leda till att de offer som betar sig annorlunda bemöts med skepsis (Lindgren m.fl. 2001:34f).

¹ Se avsnitt teori för ingående beskrivning

Stereotypa föreställningar av hur ”riktiga” offer beter sig återfinns dock överallt i samhället. Den allmänna bilden är inte sällan att brottsoffer lider. I svensk dags- och kvällspress är den dominerande bilden att brottsoffer mår dåligt. För att förstärka personens oskuld framställs offret som en hederlig, vanlig medborgare medan gärningspersonen i kontrast skildras som illvillig och ond (Nilsson 2012:143f). Brottsoffer ses som en sårbar, vanmäktig, oskyldig och försvarslös person (Burcar 2005:17f). Ett ”riktigt” brottsoffer fortsätter inte, efter brottet, som om ingenting har hänt utan uppvisar tydligt att hen har påverkats negativt. Det är offer som reagerar annorlunda som kan bemötas med skepsis, enligt Bo Nilsson (2002), som kallar detta för en offerideologi.

2.2 Siffror från RFSU-kliniken och Södersjukhuset

Enligt siffror från RFSU-kliniken i Stockholm angav 51 % av de våldtagna kvinnor som sökt kliniken under åren 1977-82 att de, inför övergreppet, upplevde en stark rädsla och/eller rädsla för att dö. 24 % kände stark rädsla under övergreppet. 16 % angav att de kände sig paralyserade eller maktlösa. Direkt efter övergreppet upplevde 36 % av kvinnorna stark rädsla medan 27 % var chockade eller hade en känsla av överklighet. Andra känslor som nämns, men som är mindre vanligt förekommande, är till exempel äckel och avsky, lugn, uppgivenhet och rädsla för att bli gravid. Samtliga siffror finns sammanställda i *Våldtäktskrisen* (Hedlund m.fl. 1983:58f). Rädslan som kvinnorna upplevde efter våldtäkten tog sig uttryck på flera olika sätt. Många kvinnor var efter övergreppet rädda för att vara eller sova ensamma. En del kvinnor var rädda för att åka tunnelbana, gå ut ensamma eller upplevde en allmän rädsla för mörker. Ytterligare besvär som nämns är bland annat sömnbesvär, bristande matlust, självmordstankar och förändring i tillit till andra människor. 19 % av de tillfrågade kvinnorna upplevde starka skuld-, skam- och förnedringskänslor och förebrådde sig själva för vad som hänt (Hedlund m.fl. 1983:60ff).

I ett projekt mellan Kvinnokliniken, Akutkliniken och Kirurgkliniken på Södersjukhuset i Stockholm genomfördes tre delstudier om sjukvårdens bemötande, omhändertagande och behandling av kvinnor som sökt vård på sjukhuset efter en våldtäkt. Vid djupintervjuer berättade en övervägande andel av kvinnorna att rädsla (”panikrädd”, ”dödsrädd”) var den dominerande känslan under övergreppet. Flera kvinnor uttryckte också en rädsla för gärningspersonen. Andra känslor som nämndes var bland annat likgiltighet, förlamning, äckel, skuld och skam (Ehnhage-Johnson 2003:58f). Rädsla fanns kvar även en tid efter våldtäkten, både rädsla vad gällde att vara utomhus (själva eller i sällskap med andra) och rädsla för mörker. Fördelen med djupintervjuer är att det ger en mer komplex bild av känslorna än vad tidigare enkäter erbjöd. En kvinna som intervjuades

berättade att hon hade bättre hälsa efter våldtäkten än innan. Även om hon hade känt sig kränkt av övergreppet tyckte hon inte att det var ett trauma (Ehnhage-Johnson 2003:61). Att kvinnorna hade negativa psykiska symptom efter våldtäkten var inget hinder för att även kunna se positiva aspekter. Bland annat kunde några kvinnor säga att de hade blivit starkare, eller mognat som människa, eller fått bättre självkänsla genom att klara en så svår situation (Ehnhage-Johnson 2003:60).

2.3 Rape Trauma Syndrome, myter och bilden av våldtäktsoffer

Rape Trauma Syndrome är ett uttryck och tillstånd myntat av Ann Burgess (1983). När hon tillsammans med en kollega undersökte våldtäktsoffer på ett sjukhus upptäckte de att många offer reagerade likadant efter händelsen. Offren upplevde påträngande bilder och minnen från våldtäkten, mardrömmar, minskat intresse för omvärlden och känslor av chock eller avskärmning. En del upplevde fysiska och kognitiva problem med sömn, minne och koncentration. Bland emotionella reaktioner nämns lättretlighet, gråtattacker, paranoia, rädsla och känslor av skuld och skam. Expertvittnen med kunskap om Rape Trauma Syndrome har hörts i amerikanska domstolar med varierande framgång (Burgess 1983:109ff). Expertvittnenas roll var att jämföra brottsoffrets symptom med de symptom som är förknippade med Rape Trauma Syndrome, i fall där den tilltalade menade att det handlade om frivilligt sex. Medan en domstol bedömde ett sådant vittnesmål som ett bevis bland andra för juryn att ta hänsyn till, bedömde en annan domstol att vittnesmålet inte var till någon hjälp alls för juryn utan istället frammanade extrem fara för förutfattade meningar.

De två forskarna Wood och Rennie har kritiserat Burgess forskning som de anser enbart fokuserar på de negativa konsekvenserna av sexuellt våld (Wood & Rennie 1994:126). När våldtäktsoffer ombeds beskriva hur de mår efter ett övergrepp sker detta ofta utifrån standardiserade frågeformulär som fokuserar på negativa konsekvenser, vilket skapar en bild av våldtäktsoffer som mentalt sjuka eller sköra människor. Offrens styrkor utelämnas helt. Wood och Rennie (1994:127) menar att forskning kring våldtäktsoffer således har bidragit till en förenklad bild som bortser från skillnader både mellan olika människor, men också skillnader inom en enskild individ. Genom öppna intervjuer med åtta kvinnor som varit utsatta för sexuellt våld undersökte Wood och Rennie (1994) hur kvinnorna själva formulerade, eller inte formulerade, sig som brottsoffer. De upptäckte en mycket mer komplex bild av våldtäktsoffer än bilden av en mentalt skör människa. Vidare upptäckte de att kvinnorna tycktes ha en schablonartad bild av vad en våldtäkt är. För att en våldtäkt verkligen ska ses som en våldtäkt måste övergreppet vara våldsamt och utfört av en person som

offret inte känner, brottsoffret bör inte vara provokativt klädd och helst ska hon vara oskuld. Alla andra scenarier av sexuellt våld vägs mot denna bild av ”den verkliga våldtäkten” (Wood & Rennie 1994:145). Kanske är detta anledningen till att flera kvinnor i undersökningen inte kallade övergreppet för våldtäkt. Genom att använda uttrycket ”faktisk våldtäkt” (”actual rape”) implicerar en kvinna att det finns en skillnad mellan en våldtäkt och det hon själv har varit med om (Wood & Rennie 1994:129f).

Även andra forskare har upptäckt en distinktion mellan ”real rape” och övrigt sexuellt våld. Horvath och Brown (2009) skriver att termen ”real rape”² myntades av Susan Estrich 1987 och inledningsvis användes för att uppmärksamma människor på att även sexuellt våld som inte faller inom ramen för den stereotypa bilden av en ”riktig våldtäkt” ändå är våldtäkt. Det finns en utbredd uppfattning om att en riktig våldtäkt sker utomhus, att offer och gärningsperson inte känner varandra, att offret aktivt gör motstånd och att gärningspersonen använder, eller hotar att använda, våld (Horvath & Brown 2009:7). Kort sagt påminner en sådan ”riktig våldtäkt” om vad som brukar kallas överfallsvåldtäkt. När Brandt & Herting intervjuade poliser (2007:19f) för ett examensarbete vid polishögskolan berättade intervjudeltagarna att offer som har blivit utsatta för en så kallad överfallsvåldtäkt mycket lätt uppnår legitim brottsofferstatus. I fall där offer och förövare känner varandra behöver ett offer istället aktivt hävda sin brottsofferstatus och bevisa att hon inte hade sex med förövaren frivilligt. Vidare berättade förhörspersonerna att offrets karaktärsdrag är oviktigt vid en överfallsvåldtäkt, men kan spela roll när bevisläget är svårt och parterna känner varandra.

Människor som arbetar i rättssystemet har, precis som människor i allmänhet, fördomar om våldtäktsoffer och förövare. En del fördomar är vanligt förekommande och kan till och med kallas myter. Det kan till exempel handla om myten att bara vissa kvinnor blir våldtagna: kvinnor som klär sig på ett visst sätt, har många sexuella partners eller med sitt beteende provocerar män (Bohner m.fl. 2009:18f). Myter används för att förenkla en komplex värld, men ett uppenbart problem med dessa fördomar är att inte alla versioner av våldtäkt uppfattas som legitima (Horvath & Brown 2009:331). Diesen och Diesen (2009), vars studie bygger på 1200 våldtäktsdomar, påvisar att myter om brottsoffer finns även i det svenska rättssystemet. Som exempel nämns myten om att en ärbar kvinna försvarar sig; en kvinna som inte försvarar sig tillräckligt mycket kanske egentligen ville bli våldtagen (Diesen & Diesen 2009:31). Vidare framhåller de att föreställningar om hur ett våldtäktsoffer beter sig före, under och efter ett övergrepp förmodligen inverkar när en domstol ska

² Jag kommer fortsättningsvis använda mig av den svenska översättningen, ”riktig våldtäkt”

avgöra om hon är trovärdig (Diesen & Diesen 2009:27). Dessa föreställningar är sprungna ur teorin om ideala offer (Diesen & Diesen 2009:27), vilket jag återkommer till.

2.4 Effekten av emotionella offer

Personer som berättar känslösamt om en våldtäkt bedöms som mer trovärdiga än de som berättar på ett neutralt sätt. Effekten av emotionella offer³, som det kallas, bevisades av Kaufmann m.fl. (2003) genom ett psykologiskt experiment där deltagare fick se en kvinna beskriva en våldtäkt. Resultaten visar att deltagarna bedömde kvinnans trovärdighet baserat på *hur* hon berättade, snarare än *vad* hon berättade. Det var dessutom mer sannolikt att deltagarna bedömde att gärningspersonen var skyldig till våldtäkt, när kvinnan berättade historien känslösamt, jämfört med när hon berättade på ett neutralt sätt.

De svenska forskarna Ask och Landström (2010) upptäckte liknande resultat när de i ett psykologiskt experiment lät poliser bedöma trovärdigheten hos en kvinna som berättade om en våldtäkt. Att de känslösamma offren bedömdes som mer trovärdiga kan enligt dem bero på två saker: dels förväntar människor sig att våldtäktsoffer ska bete sig på ett visst sätt, och dels har ett känslösamt offer en större emotionell effekt på den som lyssnar. Ask och Landström menar att den emotionella effekten gör att offret uppfattas som mer trovärdig, på samma sätt som forskning visat att vittnesmål som är livliga ("vivid") och frammanar bilder ("imagery-provoking") väcker uppmärksamhet, är lättare att komma ihåg och uppfattas som mer trovärdiga (Ask & Landström 2010:393).

Om poliser påverkas av emotionella offer, och förväntar sig vissa beteenden från offer, finns en risk att också domstolar är påverkade av effekten när de bedömer huruvida ett vittnesmål är trovärdigt eller ej. Eller, som Kaufmann och hans kollegor skriver, det är en alarmerande upptäckt eftersom domstolar antas döma människor baserat på rationell fakta (Kaufmann m.fl. 2003:31).

2.5 Avslutande kommentar om tidigare forskning

Ovan nämnda känslor är exempel på vad ett brottsoffer kan uppleva. Jag återger forskningen för att ge läsaren en överblick av vad brottsoffer *kan* känna under eller efter brottet. Det betyder inte att alla brottsoffer reagerar likadant, men det kan vara intressant att jämföra med vilka känslor som återfinns i tingsrättens våldtäktsdomar. Forskningen visar dessutom på en slags offerdiskurs och

³ The emotional victim effect i originalspråk

förväntningar kring våldtäktsoffers känslor, vilket tingsrätterna troligtvis är påverkade av när de bedömer huruvida målsäganden är trovärdig eller ej.

På samma sätt som vissa beteenden (att göra fysiskt motstånd under våldtäkten och att polisanmäla på en gång) talar för ett brottsoffers trovärdighet ponerar jag att vissa känslor talar för ett offers trovärdighet. Psykologiska experiment har lyckats påvisa att känslolösa offer bedöms som mer trovärdiga de som framstår som neutrala, men att vara känslolös är en mycket generell beskrivning. Vilka känslor gäller det? Jag antar att ett våldtäktsoffer som uppvisar känslor som ilska, sorg, smärta och ångest tolkas som mer trovärdigt än ett offer som uppvisar känslor av glädje, lugn, styrka och mod. Med andra ord, att det finns ”passande” och ”opassande” känslor att uppvisa under en rättegång. ”Passande” därför att de stämmer väl överens med den schabloniserade bilden av offer som svaga, sårbara och försvarslösa.

3. Teoretiska utgångspunkter

3.1 Kunskapsteoretiska utgångspunkter

Studien utgår från ett konstruktionistiskt synsätt, vilket betyder att människor ständigt skapar den sociala verkligheten (Bryman 2011:36ff). Händelser och sociala kategorier ses inte som förutbestämda eller oföränderliga, tvärtom konstrueras och rekonstrueras verkligheten i ett socialt samspel. Varken brott eller brottsoffer är objektiva kategorier. Brott kan sägas vara något som är straffbart enligt lag, men vad som är straffbart förändras över tid och rum. Brottsoffer kan i sin tur sägas vara en person som har utsatts för ett brott, men den brottsliga händelsen sker i ett socialt samspel där gärningen tolkas som ett brott. Språket är en viktig del av människors sociala samspel och kan inte ses som separat från verkligheten (Bergström & Boréus 2012:28). I tingsrättens domar fungerar språket som en konstruerande lins. Hur händelseförloppet, målsäganden och den tilltalade beskrivs förklarar hur tingsrätten bedömer det inträffade och därmed konstruerar en verklighet. Tingsrättens domar är en beskrivande aktör medan jag som forskare är en tolkande aktör. Den tolkning jag gjort är inte på något sätt slutgiltig utan är endast en version av många (Bryman 2011:37). Alla forskare, men också alla läsare, bemöter text med en personlig förförståelse (Bergström & Boréus 2012:31). Genom mitt arbete med brottsoffer, och studier i både kriminologi och psykologi, är jag väl medveten om att känslor kan variera kraftigt mellan olika brottsoffer och olika förövare. Oavsett hur objektiv jag försöker vara när jag tolkar text kommer jag bära med mig

en subjektiv förförståelse. Den personliga förförståelsen kan både ses som något positivt och något besvärande. Tack vare mina studier har jag läst domar där målsäganden uppges ha berättat sin historia känslösamt, något som jag har reagerat och blivit nyfiken på. Å andra sidan kan studiens material till viss del sägas bygga på mina fördomar, eftersom jag misstänkte att känslor skulle nämnas i högre utsträckning i våldtäktsdomar jämfört med andra brottskategorier, till exempel stöld. Jag vill dock framhålla att jag inte medvetet har låtit personliga värderingar påverka resultatet eftersom detta skulle underminera studiens tillförlitlighet (Bryman 2011:355). Jag kan dessutom tillägga att resultaten flera gånger förvånade mig. Jag förväntade mig inte att känslor skulle nämnas i så många domar som det visade sig, och inte heller förväntade jag mig att känslorna skulle vara så likartade.

3.2 Idealiska offer och gärningspersoner

När domstolen ska döma i våldtäktsfall där den tilltalade förnekar brott, och det finns mycket lite eller ingen stödbevisning, blir målsägandens och den tilltalades utsagor mycket viktiga, eftersom domstolen ska avgöra om berättelserna är trovärdiga och tillförlitliga. Vid en sådan bedömning kan stereotypa föreställningar om hur ett ”riktigt” offer beter sig påverka domstolen. Stereotypa bilder av brottsoffers beteende är sprungen ur idén om idealiska offer (Diesen & Diesen 2009:27).

Det är den norska kriminologen Nils Christie som har formulerat termen och teorin om ”idealiska offer”. Ett idealiskt offer är en person som lätt får legitim status som offer när hen har utsatts för ett brott (Christie 2001). Det idealiska offret har, enligt Christie, åtminstone fem egenskaper: 1) Offret är svagt 2) Offret är upptaget med en respektabel aktivitet när brottet begås 3) Offret är på en plats hon inte kan klandras för att vara på 4) Gärningspersonen är stor och ond och 5) Gärningspersonen är okänd och har ingen personlig relation till offret. Christie utgår från att ett idealiskt offer är en kvinna medan den idealiska gärningspersonen är en man. Det idealiska offret exemplifieras av Christie som en ung oskuld som blir våldtagen på väg hem från sjuka släktingar, hon blir allvarligt slagen eller hotad och ger till slut upp. Ännu ett idealiskt offer är den äldre damen som under en promenad blir slagen och bestulen. Detta kan jämföras med ett icke-idealiskt offer, till exempel en prostituerad kvinna som försöker anmäla en våldtäkt hos polisen eller en man som misshandlas i en bar. Att prostituera sig eller dricka sig berusad tolkas troligtvis inte i allmänhetens ögon som en ”respektabel aktivitet”. Kanske klandras de också för att vara på det ställe där brottet har begåtts. Idealiska offer är inte mer offer än de icke-idealiska. Den gamla damen och den prostituerade kvinnan är båda offer när de har utsatts för brott. Skillnaden är att det är lättare för damen att ses

som ett offer. Offer kan med andra ord sägas vara en term på en abstrakt nivå, precis som termen ”hjälte”.

Denna schablonbild av offer är mycket snäv, men brottsoffers legitimitet kan ifrågasättas på fler sätt. Ett offer kan exempelvis uppfattas som medskyldig för det inträffade. För en våldtagen kvinna kan det handla om förmaningar om att hon inte borde ha druckit så mycket alkohol, att hon inte borde bära ”utmanande” kläder eller bjuda hem män till sin lägenhet. I en domstol kan brottsoffrets agerande ifrågasättas och påverka rättens dom. Om målsäganden har varit provokativ kan det påverka straffmätningen eller brottsrubriceringen (Lindgren m.fl. 2001:33). På samma sätt som offer kan skuldbeläggas för hur de har betett sig, och anses ha viss del av ansvaret för det inträffade, kan brottsoffer skuldbeläggas för att ha varit passiva och inte gjort tillräckligt. Passivitet kan uppfattas som att ett offer har ”gått med på” det inträffade eller leda till kritiska frågor om varför hen inte gjorde mer fysiskt motstånd (Lindgren m.fl. 2001:33f). Detta är särskilt intressant för studien eftersom det är vanligt att reagera med passivitet under en våldtäkt. Det innebär inte att den utsatta personen samtycker till sex, det är en överlevnadsinstinkt. Genom att avskärma sig, ”stänga av”, försöker personen som är utsatt att överleva övergreppet. Att avskärma sig kan vara ett sätt att försöka lida så lite skada som möjligt, eller att få övergreppet att vara över så fort som möjligt. Det kan ligga i offrets intresse att framstå som svag för att vinna sympati och betraktas som trovärdig (Lindgren m.fl. 2001:34). Men, det är viktigt att offret inte är för svag eller passiv. Hon måste kunna försvara sig själv och sin status som offer (Christie 2001:50f).

Motsatsen till ett idealiskt offer är det icke-idealiska offret, och kan beskrivas utifrån följande fem kontrasterande egenskaper: 1) Offret är starkt 2) Offret ägnar sig inte åt någon respektabel aktivitet 3) Offret kunde och borde ha skyddat sig genom att inte befinna sig på brottsplatsen 4) Offret är lika stor som gärningspersonen och 5) Står gärningspersonen nära (Christie 2001:48).

En förutsättning för att brottsoffer ska uppfattas som idealiska är som sagt att gärningspersonen framstår som stor och ond. För att ett brottsoffer lätt ska kunna uppnå legitim offerstatus krävs att det finns en tydlig dikotomi mellan offer och förövare, enligt Christie (2001:54f). Ett idealiskt offer är god och oskyldig jämfört med den onda, skyldiga gärningspersonen. Eller som Christie (2001:55) uttrycket det: ”Den idealiska gärningsmannen liknar inte offret. Han är ur moralisk synpunkt svart i jämförelse med det vita offret”.

3.3 Motspänstiga offer

Föreställningen av det idealiska offret är djupt rotat, trots att långt ifrån alla brottsoffer verkligen stämmer in på beskrivningen. Människor som kommer i kontakt med brottsoffer i sitt yrkesliv är påverkade av idén om idealiska offer och reproducerar själva bilden, vilket får tydliga konsekvenser. Det leder till outtalade förväntningar på hur kvinnor som har blivit utsatta för sexuellt våld bör bete sig, det leder till begränsade tolkningsrepertoarer inom rättsväsendet och det leder till att brottsofferjourer gör skillnad på ”oskyldiga” offer och offer som anses ha haft ett visst ansvar för det inträffade, vilket i sin tur påverkar huruvida de uppfattas som lämpliga hjälpsökande eller ej (Åkerström & Sahlin 2001:16f). Åkerström och Sahlin (2001) har i antologin *Det motspänstiga offret* samlat forskning som problematiserar bilden av brottsoffer och skapar en långt mer komplex bild än den dualistiska där den ena parten är ond och ansvarig medan den andra är god och oskyldig. En kvinna vars man har utsatt henne för misshandel berättar för Åkerström om våld och skador som hon har fått utstå, men tar samtidigt avstånd från offerskapets associationer (Åkerström 2001:278). Motspänstiga offer kanske befinner sig på en ”olämplig” plats, de kanske dröjer länge med att göra en anmälan, kanske är brottsoffret själv inte helt oskyldig. Ett motspänstigt brottsoffer kan sägas orsaka problem i rättsväsendets arbete eftersom hon inte betar sig som ett idealiskt offer, som hon ”borde”. Jag använder idén om motspänstiga offer som ett komplement till teorin om idealiska offer, trots att det inte är en renodlad teori. Jag tänker mig att motspänstiga offer är en sorts motsats till idealiska offer, det vill säga brottsoffer som har svårt att uppnå legitim brottsofferstatus.

3.4 Avslutande kommentar om teoretiska utgångspunkter

I våldtäktsrättegångar där den tilltalade förnekar att han har begått brott uppstår inte sällan en så kallad ”ord mot ord”-situation där tingsrätten måste bedöma om parterna är trovärdiga. I en sådan bedömning kan föreställningar om det idealiska offret påverka domstolen (Diesen & Diesen 2009:27). Idén om idealiska och motspänstiga offer är intressant i denna studie för att se om det finns några likheter mellan dessa offergestaltningar och gestaltningarna i tingsrättens domar. Trots denna mycket generella utgångspunkt har jag huvudsakligen undersökt *känslor* förknippade med idealiska och motspänstiga offer. Tidigare forskning visar på att domstolarna har föreställningar kring våldtäktsoffers beteende som stämmer överens med teorin om idealiska offer. Jag undrar om domstolarna har liknande föreställningar baserat på känslor.

Ett av Christies kriterier för ett idealiskt offer är att hon är svag, men vad ett svagt offer är går givetvis att tolka på flera sätt. I samhället finns outtalade antaganden om känslor, till exempel att känslor är motsatsen till rationellt tänkande och att känslor är okontrollerbara (Lutz 1986). Jag tänker mig att det finns vissa känslor som relativt obehindrat sammankopplas med svaghet, till exempel rädsla, skam, chock eller rinnande tårar, medan andra känslor svårligen förknippas med svaghet. Genom att analysera känslor i tingsrättens domar önskar jag undersöka om offergestaltningen helt eller delvis stämmer överens med Christies idealiska offer, eller om målsäganden framstår som motspänstiga offer med ”opassande” känslor. I Åkerström och Sahlins (2001) antologi finns flera exempel på offer som faller ”utanför mallen” och utmanar den allmänna bilden av svaga offer, men specifik forskning kring offrens känslor saknas. I min analys tänker jag mig att motspänstiga offer kan sägas vara de som tar avstånd ifrån svaghet, ett icke-idealiskt offer vars känslor snarare är förknippade med styrka.

4. Metod

4.1 Kvalitativ innehållsanalys

De formulerade frågeställningarna besvaras utifrån kvalitativ innehållsanalys, vilket kort sagt skulle kunna sägas vara ett sätt att systematiskt beskriva textinnehåll. Metoden är lämplig för att hitta mönster i en större mängd text (Bergström & Boréus 2012:50), som i detta fall då avsikten är att hitta mönster i brottsoffers och förövares känslor i domar. I likhet med många andra textanalyser innehåller den här studien ett flertal frågeställningar och det osagda i den analyserade texten är av lika stort intresse som det explicit uttryckta (Bryman 2011:284f). Kvalitativ forskning kan, till skillnad från kvantitativ, sägas fokusera på ord och mening (Bryman 2011:371f). Studien syftar inte till att enbart räkna hur många gånger en viss känsla nämns. Genom att undersöka vilka ord och formuleringar som används i domar för att beskriva brottsoffers känslor önskar jag föra en diskussion kring vad det får för inverkan på bilden av offer. Det är viktigt att påpeka att de analyserade domarna inte har formulerats med avsikt att konstruera brottsoffer. Domarna har skrivits i syfte att återge vad som framkommit under huvudförhandlingen i tingsrätten, att fastställa eventuell skuld och att meddela domen tillsammans med domskäl. Som forskare har jag analyserat och tolkat texten utifrån ett helt annat syfte med andra frågeställningar.

Vid innehållsanalyser är tolkning, det vill säga att förstå textens mening, centralt (Bryman 2011:505f). Kvalitativ tolkning av offentliga dokument, som domar i detta fall, lyfter fram bakomliggande teman i texter. Till skillnad från kvantitativ forskning finns sällan definierade kategorier redan vid inledningsskedet. Kategorier, begrepp och definitioner växer i kvalitativ innehållsanalys istället fram under forskningens gång i samband med datainsamling och analys. Forskaren söker efter teman i texten och tolkar dess innehåll. I den här studien innebär det att jag framhävt de känslor och beteenden som nämnts och lyft fram samt analyserat hur brottsoffer och förövare framställs i domarna. Ett problem som kvalitativ innehållsanalys sammankopplas med är att tolkandet kan bli subjektivt (Bergström & Boréus 2012: 85). Det är tämligen lätt att återge vad som skrivs i en text genom att återge specifika ord eller redogöra hur många gånger ett visst antal ord använts i en text. Det är svårare att återge *hur* något skrivs, eller att försöka tolka det som inte skrivs, själva frånvaron av, i det här fallet, vissa känslor eller beteenden. En del forskare pekar också på att subjektiviteten leder till att resultaten bygger på forskarens personliga intressen och egna uppfattningar om vad som är betydelsefullt (Bryman 2011:368). Innehållsanalys som metod kan framstå som ostrukturerad och/eller flexibel, i positiv eller negativ bemärkelse beroende på synsätt (Bryman 2011:296). En ostrukturerad studie kan leda till att den är svår att replikera (Bryman, 2011:368). Jag har själv sett flexibiliteten som positiv för studien, främst eftersom det har betytt att jag har kunnat tematisera och tolka innehållet löpande under forskningsprocessen och inte varit bunden till på förhand konstruerade kategorier och teman.

Studiens resultat kan inte generaliseras på samma sätt som kvantitativ forskning ofta eftersträvar (Bryman 2011:371f). Resultaten går inte att generalisera på en hel population, de måste istället förstås utifrån sin kontext. Studien baseras på tio utvalda domar från Sveriges tingsrätter. Det är knappast tillräckligt för att med säkerhet säga att samma resultat återfinns i samtliga våldtäktsdomar i Sverige, men det har inte heller varit önskvärt. Resultaten ger en förståelse för hur brottsoffer konstrueras i dessa domar, inte en generell och ytlig förståelse som kan sägas gälla i en hel population. Det vore intressant att se vidare forskning för att undersöka om samma resultat återfinns i ett större material, men under den tidspress studien är utförd vore detta omöjligt.

Min förhoppning är att jag har bidragit med en fyllig beskrivning av resultaten och en tydlig beskrivning av forskningsprocessens alla delar och att studien därför ses som tillförlitlig (Bryman 2011:354f). Kvalitativ forskning anklagas ibland för bristande transparens, det vill säga att det inte framgår hur forskaren har gått tillväga eller har gjort sitt urval (Bryman 2011:370). Även om det

generellt kan vara svårt att beskriva exakt hur tolkandet går till har jag försökt att lämna en så tydlig beskrivning av urval och tillvägagångssätt som möjligt.

4.2 Etiska överväganden

Min avsikt är inte att ifrågasätta eller bedöma vare sig målsäganden eller de tilltalade. Jag har inte för avsikt att ifrågasätta deras känslor, beteende, upplevelser, trovärdighet eller eventuell skuld. Jag är väl medveten om att utsatthet för brott, att anklagas eller dömas för brott, kan leda till många känslor, inklusive kränkt integritet. Därför är det viktigt för mig att poängtera att nedanstående resultat är *mina tolkningar* av vad som återgetts i tingsrättens domskäl. Eftersom namn och personuppgifter är irrelevanta för undersökningen har jag varit noga med att låta detta vara anonymt. Min förhoppning är att resultaten ska kunna bidra med ökad medvetenhet om vilken roll känslor spelar i våra domstolar. Det är också min förhoppning att det inte sker på bekostnad av berörda personer.

4.3 Urval och material

För studien har tio domar från Sveriges tingsrätter valts ut.⁴ Domarna har inhämtats via <http://infotorgjuridik.se>, en juridisk portal där samtliga domar finns att läsa i sin helhet. Jag har valt ut de första tio meddelade domarna från år 2013 gällande våldtäkt. Domarna har meddelats under en tidsperiod mellan den 11/1 och 25/2 2013. De har meddelats från sex av Sveriges tingsrätter: Stockholms tingsrätt, Norrtälje tingsrätt, Attunda tingsrätt, Södertörns tingsrätt, Borås tingsrätt och Solna tingsrätt.

Sexualbrott är en vid definition som utöver våldtäkt innefattar våldtäkt mot barn, sexuellt tvång, försök till våldtäkt med mera. De analyserade domarna rör våldtäkt enligt brottsbalkens 6 kap. 1 §. Sju män åtalades enligt paragrafens första stycke: ”Den som genom misshandel eller annars med våld eller genom hot om brottslig gärning tvingar en person till samlag eller till att företa eller tåla en annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag, döms för våldtäkt till fängelse i lägst två och högst sex år.” Tre män åtalades enligt det andra stycket: ”Detsamma gäller den som med en person genomför ett samlag eller en sexuell handling som enligt första stycket är jämförlig med samlag genom att otillbörligt utnyttja att personen på grund av medvetlöshet, sömn, allvarlig rädsla, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada

⁴ Se bilaga 1

eller psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i en särskilt utsatt situation.”⁵

I åtta fall har den tilltalade dömts för våldtäkt och i två fall har åtalet ogillats. Valet av att inkludera såväl friande som fällande domar motiveras med att det skulle kunna finnas skillnader i dessa kategorier, exempelvis att känslor nämns i högre utsträckning i en fällande dom jämfört med friande. I samtliga fall finns en tilltalad, det rör sig inte om några gruppvåldtäkter. Urvalet rymmer inte heller några så kallade överfallsvåldtäkter där målsäganden har blivit överfallen av en okänd gärningsperson utomhus. Samtliga övergrepp har skett inomhus. I fyra fall står den tilltalade även åtalad för andra brott (olaga hot, narkotikabrott, stöld, misshandel, grov kvinnofridskränkning, urkundsförfalskning, övergrepp i rättssak och försök till dråp). I dessa fall har jag analyserat de känslor som är sammankopplade med våldtäkten, men jag är medveten om att känslorna kan vara sprungna ur hela händelseförloppet och inte enbart våldtäkten. Bland domarna finns en viss variation av utformning. Den längsta domen⁶ är 26 sidor lång. I denna dom (dom nummer 10) resonerar tingsrätten under rubriker som ”Ger målsägandens beteende efter händelse stöd för att en våldtäkt ägt rum?” och ”Hur ska den omständigheten att ingen annan i lägenheten har märkt något värderas?”, vilket tydligt talar för att målsägandens beteende har betydelse för deras dom. Majoriteten av domskälen innehåller dock inte sådana rubriker. Tingsrättens motivering sammanfattas vanligen efter att målsägandens och den tilltalades berättelser, samt eventuella vittnesmål, återgetts. Den kortaste, vilket föga överraskande är den friande domen där inga känslor nämns, är 3 sidor lång. I några fall pågår det sexuella övergreppet i någon minut, i andra fall handlar det om övergrepp som är en del av ett långt händelseförlopp som pågår i flera timmar och beskrivs som att det ”går i vågor”.

I studien är samtliga offer kvinnor och samtliga förövare är män. Även i den tidigare forskningen som presenteras i studien utgår forskare från att offren är kvinnor och förövarna män. Det beror inte på att bara kvinnor våldtas, eller att alla förövare är män, men det kan vara värt att nämna att 98% av de som misstänks för sexualbrott är män (Brå, 2014-06-18). Vid en eventuell utveckling av studien och fortsatt forskning vore det intressant att analysera känslorna utifrån ett genusperspektiv.

Utgångspunkten för studien var brottsoffrens känslor, men under analysen av domarna upptäckte jag ett par intressanta skildringar av förövarens känslor och mående. Jag har därför valt att

⁵ För information om sexualbrottslagen, se <https://lagen.nu/1962:700#K6P1S1>

⁶ Yrkanden och domskäl inkluderat, eventuella bilagor exkluderat

presentera resultat även kring den tilltalades känslor. Dessa skildringar tydliggör kontrasten mellan svaga offer och starka gärningspersoner, utifrån Christies teori om idealiska offer och gärningspersoner. Tonvikten ligger dock på målsägandens känslor både när det gäller resultat och tidigare forskning, eftersom majoriteten av känslorna som nämndes i domarna rörde målsäganden.

4.3.1 En presentation av domarna

Nedan följer en kort beskrivning av de domar som har analyserats. För överskådlighetens skull är domarna döpta 1-10.

1) I den första domen anklagar målsäganden en 18-årig man för att ha våldtagit henne i sin hytt på en kryssning. Mannen menar att de hade frivilligt sex under natten, medan kvinnan säger att han tvingade henne till samlag. Hon sa nej och försökte komma loss men han höll ned henne med sin tyngd. Efter en stund svartnade det för hennes ögon och hon tuppade av. När hon vaknade på morgonen hade mannen lämnat hytten. Målsäganden och hennes väninna, som hon delade hytten med, upptäckte att deras mobiltelefoner, smycken och kontanter var borta. Målsäganden berättade för vännen att mannen hade våldtagit henne under natten, men hon skämdes och ångrade att hon hade tagit med honom till hytten, och hon ville därför inte prata mer om det inträffade. När de kontaktade vakter ombord på båten för att anmäla stölden berättade dock vännen för vakterna även om våldtäkten, varpå dessa kontaktade polis. Mannen friades från våldtäkten, men han erkände och dömdes för stöld.

2) Målsägande 2, som är i 25-årsåldern, anmälde sin 68-åriga styvpappa för en våldtäkt som ägde rum på en soffa i deras hem. Genom att hålla fast henne genomförde han ett samlag. Dagen efter märkte målsägandens pojkvän att hon mådde dåligt och han förstod att något hade hänt. Målsäganden berättade då för honom om våldtäkten och med hans stöd gjorde hon en polisanmälan. Styvpappan förnekade händelsen och menade att målsäganden ljög. Tingsrätten bedömde däremot hennes berättelse som tillförlitlig och han dömdes för våldtäkt.

3) Det tredje fallet gäller en våldtäkt som ägde rum när målsäganden befann sig i hjälplöst tillstånd i och med att hon sov. Hon och den tilltalade, 26 år, var vid tillfället i ett förhållande. Ingen av dem minns vad som hände under natten, men när målsäganden vaknade märkte hon att kläderna satt konstigt och att det sved mellan benen. Ett 13-årigt vittne, som befann sig i samma säng som paret, berättade att mannen hade haft sex med målsäganden medan hon sov. En vän till paret

konfronterade mannen som blev gråtfärdig och sa att det bara hade hänt en gång. Mannen dömdes för våldtäkt.

4) Målsägande 4 träffade den tilltalade mannen, 16 år, när hon lämnade en nattklubb. Mannen följde med kvinnan hem där de umgicks och sedan somnade. På morgonen ville mannen ha sex, men hon sa nej. Han höll då fast henne med ett strypgrepp och tryckte ned henne mot golvet medan han frågade varför de inte skulle ha sex. Eftersom målsäganden trodde att mannen skulle döda henne sa hon att det var okej. Hon låg ”stel som en pinne” i sängen medan mannen genomförde ett samlag. Så fort han lämnade lägenheten ringde hon till polisen och gjorde en anmälan. Enligt den tilltalade var det inte en våldtäkt, utan ett frivilligt samlag. Han berättade att de två har träffats och haft sex med varandra tidigare. Tingsrätten bedömde målsägandens berättelse som trovärdig och tillförlitlig, och mannen dömdes för våldtäkt.

5) Den femte domen gäller ett flertal åtalpunkter: misshandel, olaga hot, våldtäkt och urkundsförfalskning. Målsäganden och den tilltalade, 36 år, var vid tillfället för våldtäkten gifta och bodde tillsammans med ett gemensamt barn. Han var sedan tidigare dömd för grov kvinnofridskränkning mot målsäganden och var villkorligt frigiven vid tillfället. Paret bråkade under dagen eftersom mannen krävde att få pengar från målsäganden. Han hotade att döda eller skada henne och barnet om han inte fick som han ville. Vid ett tillfälle knuffade han ned målsäganden på madrassen, drog av henne kläderna och förde in en knuten näve i hennes underliv. När hon började skrika lämnade mannen lägenheten. Målsäganden, som inte pratade mycket svenska, gick till en granne och försökte visa med gester vad hon hade råkat ut för. Grannen ringde till polisen på en gång. Enligt mannen ljög målsäganden, ingenting av ovanstående hade hänt, men tingsrätten dömde honom för såväl våldtäkten som de övriga åtalpunkterna.

6) Även den sjätte domen gäller flera åtalpunkter. Den tilltalade, 28 år, åtalades och dömdes för våldtäkt, grov kvinnofridskränkning och övergrepp i rättssak. Han och målsäganden hade ett förhållande under elva månader. Under den tiden misshandlade mannen målsäganden ett flertal gånger. Två gånger våldtog han henne. Vid det första tillfället tvingades målsäganden att utföra oralsex på mannen. Hon sa att hon inte ville, men gjorde det ändå eftersom hon var rädd för att annars få utstå mer våld. Vid det andra tillfället ville den tilltalade ha samlag. Målsäganden sa nej, men mannen påbörjade ett samlag ändå. Till slut ”lät” hon honom genomföra samlaget, återigen eftersom hon var rädd för vad hon annars skulle behöva utstå. Vid båda tillfällena blev målsäganden misshandlad innan våldtäkterna. Den tilltalade var medveten om att hon grät, sa nej och inte ville ha

sex men han trodde att hon gjorde det ändå eftersom hon älskade honom och de brukade ha samlag. Dessutom använde han inte något våld för att tvinga henne. Tingsrätten skriver att han inte intresserade sig för vad målsäganden ville eller hur hon mådde och därför har han agerat med likgiltighetsuppsåt.

7) Målsäganden, 48 år, och den tilltalade, 54 år, i det sjunde fallet hade vid tillfället varit ett par i ungefär ett halvår. Under fyra timmar, en natt, utsattes målsäganden för misshandel, olaga hot, försök till dråp och våldtäkt. Den tilltalade har inga minnen från natten, men målsäganden har beskrivit ett utdraget händelseförlopp där övergreppen ”gick i vågor” med en del lugnare perioder. Målsäganden blev inledningsvis våldtagen under dödshot. Därefter har den tilltalade misshandlat henne och tagit livshotande strupgrepp. När den tilltalade föreslog att de skulle gå och lägga sig gick målsäganden med på det för att slippa fortsatta övergrepp. Hon lämnade lägenheten och kontaktade polis när mannen hade somnat. Innan övergreppen hade paret bråkat om chattmeddelanden mellan målsäganden och en annan man, som den tilltalade hade hittat på datorn. Mannen dömdes för samtliga åtalpunkter, även narkotikabrott eftersom han hade tagit ett narkotikaklassat preparat.

8) I det åttonde fallet har den tilltalade, 22 år, dömts för våldtäkt mot sin bästa vän. De båda vännerna befann sig på en fest tillsammans med andra gemensamma vänner. Den tilltalade försökte kyssa målsäganden och ”var på henne”, men hon bad honom sluta. De gick sedan till rummet där den tilltalade skulle sova under natten. Enligt målsäganden gick allt snabbt. Hennes vän stack hårdhänt in fingrar i hennes vagina och försökte genomföra ett samlag, vilket inte gick. Efter flera försök förstod han att hon inte ville och han slutade. Därefter kom ett par vänner in i rummet. De förstod att något hade hänt och gick ut tillsammans med målsäganden som berättade om våldtäkten. Hon tog första bussen som gick hem på morgonen. En vecka senare polisanmälde hon den tilltalade, som i sin tur förklarade att det handlade om ett förspel som de båda frivilligt deltog i. Enligt honom slutade de när målsäganden sa ”nej, du har ju en flickvän”. Tingsrätten skriver att de inte finner anledning till att ifrågasätta målsägandens uppgifter och den tilltalade dömdes för våldtäkt.

9) Målsägande 9, 21 år, och den tilltalade träffades på en kryssning. De umgicks ensamma och drack alkohol i en hytt där ett samlag ska ha ägt rum. Målsäganden kom inte ihåg vad som hände. Enligt vittnen som hittade henne i hytten var hon okontaktbar och kunde inte själv ta sig till sin egen hytt. Åtalet ogillas med motiveringen att det är oklart hur lång tid som förflöt mellan samlaget

och tidpunkten då målsäganden påträffades. På grund av oklarheten går det inte att bevisa att målsäganden befann sig i ett hjälplöst tillstånd under samlaget.

10) I det sista fallet våldtogs en 15-årig målsägande av en för henne främmande 19-årig man. Målsäganden träffade en 16-årig manlig vän som hon hade haft kontakt med via internet. Vännen tog med henne till lägenheten där den tilltalade, hans kompis, bodde. Där hade målsäganden och vännen sex. Efter samlaget gick vännen ut och kom inte tillbaka. Istället kom den tilltalade in i rummet och frågade om hon ville ha sex med honom. Han lyssnade inte när hon sa nej och bad honom att sluta utan tryckte ned henne, höll fast henne och genomförde ett samlag. Målsäganden låtsades få orgasm och efter samlaget gav hon den tilltalade sitt telefonnummer eftersom hon tänkte att det skulle hjälpa henne att ta sig därifrån så fort som möjligt. Hon sms:ade en kompis och bad denna ringa och låtsas vara målsägandens mamma som sa åt henne att komma hem. Den tilltalade trodde att det var mamman som ringde, och målsäganden kunde lämna lägenheten. Efter våldtäkten, som ägde rum på en lördag, mådde hon väldigt dåligt. På måndagen gick hon till skolkuratoren, berättade vad som hade hänt och gjorde en polisanmälan. Enligt den tilltalade var samlaget frivilligt, men tingsrätten ansåg att målsägandens berättelse var både trovärdig och tillförlitlig och han dömdes för våldtäkt.

4.4 Tillvägagångssätt

Samtliga domar har lästs igenom ett flertal gånger. Vid en första översiktlig genomgång av domarna upptäcktes känslor utifrån tre aktörer: *målsägandens* känslor, *den tilltalades* känslor samt *vittnens* redogörelse för hur målsäganden och/eller den tilltalade har mått. Vid fortsatt läsning var det tydligt att vissa känslor var förknippade med vissa tidpunkter: under och efter övergreppet, och på längre sikt. Det blev dessutom tydligt att det fanns ett mönster i vilka känslor som förknippades med vilka tider. Så, med tidsaspekten som bakgrund, formades studiens teman. Syftet har varit att undersöka känslor, men även beteenden har inkluderats i viss mån eftersom känslor och beteenden inte sällan är tätt sammankopplade. Exempelvis beskrivs i en dom hur målsäganden direkt efter övergreppet har ringt sin kompis (beteende) och hur målsäganden då verkat må (känslor). Ur domen: ”NN⁷ har vidare berättat att hon strax efter det att målsäganden lämnat lägenheten har talat med målsäganden i telefon och att hon då verkat vara uppriven och rädd” (dom 10).

⁷ Vittnet, målsägandens kompis, vars namn jag valt att undanhålla i min text

Efter en första genomläsning har varje dom analyserats utifrån tidigare nämnda frågeställningar: *vilka känslor nämns i domar?* och *reproduceras eller utmanas bilden av idealiska offer?* Känslorna som har återgetts i domarna har sammanställts tillsammans med aktör, det vill säga *vem* som känner *vad* samt *vem som påstår detta*. Sammantaget har det gett information om vad brottsoffer och förövare sägs ha känt och gjort både under och efter övergreppet.

Under studiens gång upptäckte jag fyra återkommande känslor i tingsrättens domar. Vidare upptäckte jag att känslouttryckarna tydligt hörde samman med vissa tidpunkter. Målsäganden var rädd under våldtäkten, målsäganden grät efter våldtäkten, på längre sikt mådde målsäganden dåligt och under rättegången var målsäganden samlad. Resultaten kommer att presenteras utifrån dessa fyra teman.

5. Resultat och analys

5.1 Målsägandens känslor

Målsägandens känslor presenteras i de fyra huvudsakliga teman jag upptäckt i domarna: rädsla, gråt, förändring över tid och slutligen ett samlat offer. Utöver en kartläggning över vilka känslor som förekommer i domarna presenteras resultaten nedan i förhållande till teorin om idealiska offer. Känslor nämns i samtliga domar utom i en friande dom (dom 9). Jag har valt att inkludera denna dom i mitt material ändå, eftersom jag ville basera analysen på tio domar oavsett om de var friande eller ej och oavsett om känslor nämndes eller ej. Förhoppningen var att kunna se eventuella skillnader och likheter mellan en dom där känslor inte nämns, jämfört med övriga. Dom 9 visade sig dock vara mycket kortfattad och åtalet ogillades eftersom målsäganden själv inte minns händelsen och det inte gick att bevisa bortom rimligt tvivel att hon befann sig i hjälplöst tillstånd. Eftersom domskälet fokuserar på sakfrågan kring målsägandens tillstånd har jag i slutändan inte kunnat göra några relevanta jämförelser mellan denna dom och de övriga.

5.1.1 Ett skrämt offer

Under det pågående övergreppet nämns rädsla och chock som de dominerande känslorna hos brottsoffren, vilket stämmer väl överens med statistiken från både RFSU-kliniken (1983) och Södersjukhuset (2003). Tre målsäganden sägs ha hamnat i chock och i fem fall formuleras rädsla på följande sätt: ”hon trodde att hon skulle dö”, ”eftersom hon var rädd för att annars få utstå mer

våld”, ”hon var livrädd hela tiden och trodde inte att hon skulle komma undan med livet i behåll”, ”hon vågade inte och var inte kapabel att reagera starkare”, ”när våldtäkten pågick hade målsäganden varit rädd och trott att hon skulle dö”. När målsäganden på detta sätt beskrivs som rädd, antingen för att dö eller för att behöva utstå mer våld, framstår hon som underlägsen förövaren. Hon framstår som svag i kontrast till en stor och ond gärningsperson som hon är rädd för, vilket stämmer väl överens med bilden av ett idealiskt offer.

Gemensamt för exemplen tycks vara att rädslan och/eller chocken förklarar varför målsäganden har agerat som hon har gjort. I domen som berör målsägande 8 skriver tingsrätten: ”det finns dock klara frågetecken, exempelvis [målsägandens] brist på kraftig reaktion i form av våld, skrik, försök att lämna rummet mm”. Det är tydligt att tingsrätten utgår ifrån att målsäganden kunde, till och med borde, ha agerat annorlunda än vad hon gjorde. Trots att målsäganden muntligen sa ifrån, bad den tilltalade att sluta och försökte putta bort hans hand ifrågasätter tingsrätten varför hon inte skrek eller använde våld. I domen läser jag: ”Närmare tillfrågad har [målsäganden] uppgivit: [den tilltalade] slog henne aldrig eller utövade något egentligt våld mot henne”. Och: ”[Målsäganden] slog aldrig själv mot [den tilltalade] och hon skrek aldrig. Hon försökte inte heller lämna rummet eller be om hjälp när [en vän] en kort stund kom in i rummet. Hon har svårt att förklara varför hon inte vidtog någon av dessa åtgärder”. Målsäganden förklarar dock att hon inte vidtog dessa åtgärder eftersom hon varken *vågade* eller kunde reagera starkare än vad hon gjorde. Hon befann sig i panik och chock eftersom personen som våldtog henne var hennes bästa vän. Det är tydligt att tingsrätten i det här fallet utgår från en schablonbild som stämmer överens med Horvath och Browns (2009:7) beskrivning av en ”riktig våldtäkt”, att gärningspersonen förväntas använda våld som offret aktivt gör fysiskt motstånd mot. Våldet och motståndet anses vara så viktigt att de till och med nämner frånvaron av det, det vill säga vad offret *inte* har gjort för motstånd.

Både målsägande 4 och 6 säger att de ”gick med” på att ha sex med de tilltalade männen eftersom de var rädda för vad som annars skulle hända. Detta skulle å ena sidan kunna tolkas som exempel på passiva offer som inte har gjort tillräckligt mycket motstånd, å andra sidan har kvinnorna blivit passiva först efter att de har gjort motstånd fysiskt och muntligt, precis som Christie beskriver hur ett idealiskt offer ”ger upp” först efter att hon har blivit utsatt för allvarligt våld eller hot (Christie 2001:48). Passiviteten behöver en förklaring, eftersom ett ”riktigt offer” inte är passiv. Återigen är rädsla förklaringen till deras agerande, de vågade inte agera annorlunda. Även målsägande 10 försökte ”samarbeta” med mannen eftersom hon trodde att det skulle hjälpa henne att ta sig ifrån mannens lägenhet. Hon var rädd och trodde att hon skulle dö och försökte tänka rationellt i

situationen. Därför låtsades hon ”spela med” och få orgasm, så att övergreppet snabbt skulle vara över och hon skulle kunna ta sig därifrån. Målsägande 7, vars sambo utsatte henne för en utdragen misshandel och våldtäkt, var livrädd och tror själv att hon lyckades överleva genom att hålla sig lugn och ”samarbeta”.

5.1.2 Ett gråtande offer

En vanlig känslouttryckning i de analyserade domarna är att målsäganden har gråtit. I totalt åtta av domarna läser jag att målsäganden gråter. Två av kvinnorna berättar att de grät under våldtäkten och sex stycken har gråtit efter det inträffade. Målsägande 2 berättar själv att hon sprang in i duschen och grät direkt efter våldtäkten. I övriga fall framgår det genom vittnens redogörelser. Polisen som direkt efter våldtäkten förhörde målsägande 4 vittnar om att målsäganden mötte polisen vid sin lägenhet rödgråten, upprörd och utan att tänka på att hon inte var helt påklädd. Ett annat brottsoffer grät när hon sökte hjälp hos en granne, och ytterligare tre kvinnor grät när de pratade med vänner. Mamman till målsägande 10 berättar om hur hennes dotter har påverkats av våldtäkten och nämner då att dottern har kunnat prata om det inträffade, men att tårarna rinner. Dottern till målsägande 5 vittnar om hur hennes mamma var lugn, men samtidigt nära att börja gråta, när de träffades efter att våldtäkten hade ägt rum. Tårarna tycks vara så pass viktiga att de nämns till och med när kvinnan *nästan* har gråtit. Denna upptäckt stämmer väl överens med Johanna Svenssons resultat när hon analyserade en betydligt större mängd domar. Hon fann ”att den våldtäktsdrabbade i direkt anslutning till övergreppet tagit kontakt med sina närstående och då varit påtagligt upprörd” var ett kriterium för att målsäganden skulle framstå som trovärdig (Svensson 2008:30-36). Eventuellt tolkar Svensson själv eller studiens läsare ”upprörd” som något helt annat, men min tolkning är att tårar är ett tecken på att personen antingen är ledsen eller upprörd. Tårar kan ha olika betydelser i olika sammanhang, men i detta fall tycks tingsrätten inte nämna tårarna för att framhäva målsägandens styrka, tårarna verkar snarare vara ett bevis på att offret har varit med om någonting jobbigt.

Målsägande 1 är offret som avviker från mönstret. Hon berättade förvisso för en vän om vad som hade hänt, men ville sedan inte prata mer om händelsen med vare sig vännen eller polisen på grund av att hon skämdes. Vännen berättade om våldtäkten för polisen ändå, vilket ledde till en polisanmälan.

5.1.3 Ett förändrat offer

Ytterligare en vanlig beskrivning av målsägandens känslor handlar om hur hon mår när det har gått en tid sedan våldtäkten och kan beskrivas som ett generellt dåligt mående. Att må dåligt är inte en distinkt känsla, utan snarare ett samlingsbegrepp. I sju fall sägs målsäganden må dåligt efter övergreppet, vilket bland annat konkretiseras i en synbar nedstämdhet, behov av professionellt samtalsstöd eller sjukskrivning.

I det fall där målsäganden har varit utsatt för upprepade våldshandlingar i ett förhållande, både fysiska och sexuella, beskriver målsäganden hur hon har förändrats över tid. Förhållandet har raserat henne och hon är inte längre en glad och stark tjej. ”Hon har numera svårt att umgås med folk, sover dåligt och är rädd för att gå ut själv. I synnerhet har det sexuella våldet varit kränkande och hon har svårt att se hur hon ska kunna komma någon nära i framtiden”. Flera vittnen styrker detta: ”[målsäganden] har vidare isolerat sig med anledning av händelserna och inte mått bra”, ”när hon träffade [målsäganden] så var [målsäganden] glad och full av energi men att hon nu istället är isolerad och rädd”, ”hon fick känslan av att [målsäganden] inte mätte bra”, ”hon var tidigare glad och positiv men blev alltmer isolerad”. Målsägande 5, som i samband med våldtäkten också utsattes för olaga hot och vars man sedan tidigare var dömd för kvinnofridskränkning, fick hjälp av en doktor med att bearbeta det hon gick igenom. Tingsrätten beskriver hur hon mår: ”Efter händelsen har hon haft svårt att äta. Det kommer att ta lång tid innan hon rehabiliteras från traumat som hon råkat ut för. Hon bor idag på ett mycket säkert ställe. Hon har det bra men hon mår fortfarande dåligt och är rädd.” Målsägande 7 blev sjukskriven efter händelsen och genomgick krishantering. Även om tingsrätten inte skriver att hon har mått dåligt så kan det tolkas som ett tecken på att målsäganden inte har mått bra i och med att hon har behövt hjälp med att bearbeta det hon har varit med om. Dessa tre kvinnor blev utsatta för ett flertal övergrepp och det är tydligt i tingsrättens domar att det har skett en förändring i målsägandens mående och att de har behövt hjälp med att bearbeta det de har varit med om. Det är oklart hur lång tid som har förflutit sedan övergreppen, men det är tydligt att kvinnorna har mått dåligt en längre tid, inte endast ett par dagar.

”Tiden efter händelsen har varit jobbig” för målsägande 4 som började sova dåligt, ältade händelsen i huvudet dagligen och under en tid efter våldtäkten träffade en psykolog. En vän till målsäganden berättar att ”[målsäganden] har mått mycket dåligt efter händelsen”. Mamman, en vän och en elevcoach (även kallad ”korridorkurator”) vittnade om målsägande 10:s mående efter våldtäkten: ”målsäganden har sedan dess varit väldigt ledsen”, ”det syntes på kroppsspråket att hon mätte

dåligt”, ”hon såg på målsäganden att hon mådde dåligt”, ”det är ingen tvekan om att hon mådde dåligt”. Om målsägande 2 skriver tingsrätten: ”hon har efter händelsen inte mått bra”. I detta fall har ytterligare två personer, en pojkvän och en kurator, vittnat om målsägandens mående. Pojkvännen ”märkte att [målsäganden] mådde väldigt dåligt, var nedstämd och att något var fel” efter händelsen. Kuratorn berättade att målsäganden hade kontaktat henne för att få hjälp med sitt alkoholmissbruk som hade ökat på grund av våldtäkten. Att målsägandens missbruk förvärrades kan ses som en negativ följd av våldtäkten och ett uttryck för att hon inte mår bra. ”Hon har mått psykiskt mycket dåligt och gör så fortfarande” skriver tingsrätten om målsägande 8. Hon har efter händelsen träffat en terapeut, en traumaterapeut och gått på samtal på ett stödcentrum. Tingsrätten skriver att händelsen har lett till att målsäganden har reagerat starkt och lett till en ”synnerlig lång psykisk ohälsa”.

Exemplen visar på att det verkar finnas ett *före* och ett *efter*. Förändringen i målsägandens mående talar för att någonting har hänt som har gjort att måendet har förändrats. Det är inte bara målsäganden själv som berättar hur hon mår och hur hon har påverkats, vittnesmålen styrker detta och i flera fall bidrar just vittnesmålen till att målsäganden bedöms som trovärdig. I mål 5 skriver tingsrätten: ”Genom [målsägandens] uppgifter sammantagna med vad som har framkommit av rättsintyget och vad [vittnet] har berättat om [målsäganden] sinnesstämning när hon uppsökte henne finner tingsrätten det styrkt att [den tilltalade] har gjort sig skyldig till en våldtäkt på sätt som åklagaren har gjort gällande.]

5.1.4 Ett samlat offer

Hur kvinnans berättelse har återgetts under själva rättegången framgår också i flera domar. Tingsrätten skriver i ett fall (dom 8) att ”berättelsen har angivits med känsla och man får närmast intrycket av att den är självupplevd”. Vidare beskrivs historien som detaljerad och klar utan otydligheter eller synbara överdrifter. I ett annat fall (dom 2) sägs målsäganden ha lämnat en sammanhängande och utförlig berättelse. Tingsrätten tillägger: ”den förefaller inte på något sätt att vara känslomässigt styrd” och ”inte heller ger den uttryck för överdrifter utan snarare för viss återhållsamhet”. Citaten visar på en dubbelhet med känslor i domarna: å ena sidan tycks det vara bra att målsäganden har berättat ”med känsla”, å andra sidan är det bra att berättelsen inte är känslomässigt styrd. Målsäganden tycks balansera mellan att uppvisa känslor, men samtidigt inte vara så känslomässigt upprörd att hon inte kan berätta om händelseförloppet på ett sammanhängande sätt. Att en berättelse sägs ha återgetts med känsla kan vara ett exempel på vad

Kaufmann m.fl. (2003) har hävdad: att emotionella brottsoffer bedöms som mer trovärdiga än neutrala offer. Men offren kan inte villkorslöst vara känslomässiga, de måste balansera mellan att visa känslor och samtidigt inte låta känslorna okontrollerat ta över. Ett tydligt exempel på detta är dom 4. Polisen som inledningsvis förhörde målsäganden, direkt efter våldtäkten, vittnar om att hon ”trots sitt upprörda tillstånd gett en tydlig bild om vad hon ansett sig varit med om”. Att vara upprörd och tydlig står i kontrast mot varandra. Under rättegången sägs målsägande 4 ha gett en nyanserad, utförlig, sammanhängande och detaljerad redogörelse som stämmer överens med vad hon har berättat tidigare. Med andra ord har hon lyckats samla sig när hon återger berättelsen under rättegången.

I dom 10 läser jag: ”vid huvudförhandling har målsäganden visat att hon har förmågan att samla sig även i svåra stunder, såsom t.ex. då hon utsatts för ett ingående korsförhör”. Tingsrätten skriver att hon har svarat med eftertänksamhet och utan tvekan. Berättelsen har varit logisk, detaljrik och sammanhängande. Att kvinnorna har beskrivits som sammanhängande och logiska står i kontrast till deras tidigare känslor, när de till exempel varit hysteriska och gråtande. Känslor förknippas med kaos och som något okontrollerbart, där kontrasten är att vara rationell och logisk (Luntz 1986). Sammantaget framstår det därför som om tingsrätten har förståelse för att kvinnorna har varit känsllosamma både under och efter våldtäkten, men när de ska berätta om övergreppet är det viktigt för deras trovärdighet att vara samlad, sammanhängande och logisk.

5.2 Den tilltalades känslor

Den tilltalades känslor nämns inte alls i samma utsträckning som målsägandens. Fokus i den tilltalades berättelse handlar om att beskriva händelseförloppet och bestrida målsägandens uppgifter, utan att närmare gå in på vad de kände innan, under eller efter händelsen. Två män säger att våldtäkten aldrig har ägt rum, att målsäganden ljuger, och inga känslor återges. Fem av männen menar att det handlade om frivilligt sex, ett ”helt normalt” samlag som en av dem uttrycker det. Det finns dock tre exempel på domar där den tilltalades känslor inte bara nämns, utan även tycks utgöra en viktig del i tingsrättens bedömning.

5.2.1 En ångerfull förövare

Den tilltalade mannen som våldtog sin flickvän, målsägande 3, medan hon sov, säger sig inte minns någonting av händelsen. Han minns inte heller att han har pratat om det med vare sig vittne eller polis. Förklaringen, enligt honom själv, är att han kanske har blockerat händelsen. Vittnet, däremot,

minns hur hon konfronterade mannen varpå han erkände, såg ertappad ut och var gråtfärdig. Tingsrätten skriver att vittnets uppgifter om hans reaktion ger stöd för att en våldtäkt har ägt rum.

Även i fallet där en man våldtog sin bästa vän finns ett vittne vars uppgifter enligt tingsrätten talar starkt för att våldtäkten har ägt rum. Vittnet berättar att den tilltalade mannen satt på huk med nedböjt huvud och upprepade ”vad fan har jag gjort?” efter våldtäkten. Trots att det framstår som om den tilltalade ångrar sig, och därmed indirekt uttrycker skuld, går tingsrätten inte in närmre på hans eventuella ånger utan fokuserar på om han är skyldig eller ej. Tingsrätten skriver: ”Även [den tilltalades] starka reaktion morgonen efter händelsen är svår att förena med att detta umgänge skett med [målsägandens] vilja”. Under rättegången förnekade den tilltalade mannen att han hade våldtagit sin vän. Det handlade om frivilliga kyssar och smekningar, enligt honom. Att han hade dåligt samvete (inte ånger) vid tillfället berodde på att han hade svikit sitt kamratskap med målsäganden. Hennes version är, som tidigare har beskrivits, mycket annorlunda. När hon beskriver sin väns beteende under den aktuella händelsen berättar hon att han var som förbytt, att hon inte kunde nå honom mentalt. Händelsen ledde till att mannen mådde mycket dåligt. Han berättar att han inte längre vågar visa sig på stan, han förlorade sina vänner eftersom de inte trodde på honom och han hade kontakt med en psykolog. Här framstår den tilltalade som svag, lidande och någon som förtjänar sympati. Tingsrätten dömde mannen för våldtäkten, men valde att reducera strafftiden till ett års fängelse: ”Gärningen har skett vid en större ungdomsfest vid midsommar, där sannolikt samtliga varit alkoholpåverkade. Det finns en viss osäkerhet vad som inledningsvis inträffat mellan parterna i köket. [Målsäganden] har också frivilligt gått med in i [den tilltalades] sovrum och satt sig på sängen. Parterna har tidigare vid några tillfällen kysst varandra. Slutligen har det våld som [den tilltalade] använt sig av varit av tämligen mildt slag. En påföljd av fängelse minst två år framstår som en alltför sträng reaktion.” Valet att reducera strafftiden framstår som en skuldbeläggning av offret. Hon borde inte frivilligt ha följt med till mannens rum och satt sig på hans säng, trots att målsäganden och den tilltalade var bästa vänner sedan många år. Jag har svårt att förstå varför hon *inte* skulle följa med till hans rum. Tingsrätten skulle kunna utelämna informationen om att de två vännerna vid tidigare tillfällen hade kysst varandra eftersom det är irrelevant. En våldtäkt kan givetvis begås oavsett vad målsäganden och den tilltalade har för relation eller vad de har gjort vid tidigare tillfällen. Straffreduceringen framstår därför som en konsekvens av att tingsrätten känner sympati för mannen och anser att han redan har lidit för sitt brott, samtidigt som målsäganden skuldbeläggs för sitt beteende.

5.2.2 En rasande förövare

Sambon till målsägande 7 berättar framför allt om sina känslor innan det inträffade. Enligt honom upptäckte han chattmeddelanden mellan sin sambo och en annan man vilket gjorde honom både chockad och besviken. När han försökte diskutera detta med sambon blev han rasande. Sedan blev allt svart för honom, det bara ”small till”, och han har en minneslucka på fyra timmar. Det är under denna minneslucka som målsäganden säger att hon blev utsatt för en utdragen misshandel och våldtäkt. Även om mannen inte har några minnen från händelsen säger han att det är obegripligt hur han kan ha gjort något sådant. Han känner inte igen sig i den rollen, även om han tidigare har fått raseriutbrott i samband med bråk. Mannens dotter och dotterns man, som tidigare också har varit förövarens övervakare inom kriminalvården, har hörts om hur den tilltalade är som person. Tingsrätten dömde mannen för våldtäkt, misshandel, olaga hot och försök till dråp men strafftiden reducerades på grund av ”de omständigheter som tycks ha utlöst brottsligheten ifråga”. Med andra ord tycks tingsrätten ha sympati och förståelse för att mannen blev rasande över att hans sambo chattade med en annan man.

5.2.3 En lyhörd förövare?

I offentlig debatt diskuteras samtyckeslag sedan en tid tillbaka. Östensson m.fl. (2013) debatterar för en förändrad svensk lagstiftning där samtycke står i fokus, det vill säga en lag där våldtäkt definieras som brist på samtycke. Med den utgångspunkten är det tänkt att fokus ska flyttas från brottsoffrets motstånd till förövarens ansvar att försäkra sig om att andra inblandade parter samtycker till sexuell aktivitet. Det är allas ansvar att respektera sin sexualpartner, att vara lyhörd och inte göra något mot personens vilja. Vad står det i tingsrättens domar, har förövarna uppfattat och tagit hänsyn till målsägandens vilja och känslor? I majoriteten av de tilltalades berättelser står ingenting om hur han har uppfattat att målsäganden mått vare sig innan, under eller efter det inträffade. De menar att målsäganden var ”med på” att ha sex eller hävdar att det han anklagas för överhuvudtaget inte har hänt. En man bekräftar att han hörde målsäganden gråta på morgonen efter övergreppet, men håller ändå fast vid att hon ville ha sex med honom. En man berättar att målsäganden har gråtit under en våldtäkt, men skyller sitt agerande på att kvinnan vid tidigare tillfällen har haft ”försoningssex” med honom. Han säger vidare att hon var så svartsjuk och hysterisk att han därför var tvungen att begå de misshandelsbrott han anklagas för.

5.3 Utmanas eller reproduceras idealiska offer och förövare?

Bland de tio fallen finns inte ett enda exempel på ett offer som uppfyller Christies samtliga kriterier för att klassas som ett idealiskt offer. Även om vissa kriterier uppfylls, finns det samtidigt andra kriterier som inte är uppfyllda. Om gärningspersonen är (relativt) okänd för offret, är målsäganden inte upptagen med en respektabel aktivitet. Ett flertal av offren och förövarna hade en nära relation till varandra och offrens motstånd ifrågasätts. Målsägandens känslor kan dock relativt lätt associeras till bilden av brottsoffret som svagt. Den dominerande känslan under övergreppet var rädsla, och efter våldtäkten grät kvinnorna inför en person som senare kunde vittna om att målsäganden verkade ledsen eller upprörd. Även i ett längre perspektiv framstår målsäganden som svag på grund av lång psykisk ohälsa, sjukskrivning, behov av traumaterapi och så vidare.

Trots att ingen av kvinnorna kan sägas vara exempel på idealiska brottsoffer, verkar det som om tingsrätterna utgår ifrån bilden av vad ett ”riktigt” offer skulle ha gjort. Ingen av kvinnorna uppnår lätt legitim offerstatus. Framför allt ifrågasätts deras agerande, varför de inte har gjort mer motstånd eller kallat på hjälp. Svaret på dessa frågor tycks vara just deras känslor: att de har varit rädda eller chockade, och därför inte vågat eller kunnat agera annorlunda. Genom att framställa brottsoffret som svaga och maktlösa framstår förövaren jämförelsevis som stor och ond, en onyanserad bild som knappast utmanar den allmänna bilden av idealiska offer.

Gärningspersonernas känslor nämns som sagt var inte i lika stor utsträckning som målsägandens, men i de två fall (dom 7 och 8) där tingsrätten tycks ha sympati för männen har strafftiden reducerats. Detta visar hur ”svaga” förövare inte är några idealiska gärningspersoner. När förövaren framstår som lidande, antingen på grund av det han anklagas för (som i dom 8) eller på grund av det som utlöste händelsen (som i dom 7), så blir förhållandet mellan offer och förövare mer komplext än en enkel dikotomi där den ena parten är god och oskyldig medan den andra är ond och skyldig.

Brottsoffer är en heterogen grupp som jag inte har för avsikt att förenkla. Med detta sagt finns det känslor som är återkommande i majoriteten av domarna: rädsla, generellt dåligt mående, chock och en gråtande målsägande. I studiens inledande skede förväntade jag mig en större variation bland vilka känslor som nämndes. Endast i ett fall, dom 5, nämns en beskrivning av målsägandens tillstånd som skulle kunna beskrivas som positivt, men även detta är sammankopplat med att hon mår dåligt efter händelsen: ”hon har det bra men hon mår fortfarande dåligt”. Avsaknaden av målsägandens eventuella positiva känslor eller styrkor påminner om Wood och Rennies (1994)

kritik av forskning kring våldtäktsoffer, att det finns ett fokus på negativa konsekvenser, vilket skapar en bild av våldtäktsoffer som sköra människor. Att målsägandens känslor är så pass likartade i domskälen kan vara ett tecken på att domstolarna förväntar sig just dessa känslor. Det är svårt att undersöka om, eller hur mycket, människor är påverkade av stereotypa föreställningar, men Ask och Landström (2010) lyckades bevisa att känslomässiga offer bedöms som mer trovärdiga än neutrala offer. Upptäckten förklarades med att domstolarna förväntar sig känslolösa offer. Kan det vara så att det är dessa känslor domstolarna förväntar sig, ett svagt och skrämmt offer som gråter och har påverkats negativt på lång sikt?

Utifrån sitt beteende kan flera målsäganden tolkas som motspänstiga offer. Det handlar om att målsäganden (målsägande 1, 2 och 10) inledningsvis inte vill göra en polisanmälan och dröjer med att kontakta polisen, att hon har undanhållit information från polisen (målsägande 10), att hon har ett pågående missbruk (målsägande 2 och 3) eller att hon har brukat narkotika vid tillfället (målsägande 4). I dom 10 skriver tingsrätten att det finns ”omständigheter som i det förstone kan framstå som märkliga”, vilka handlar om att målsäganden inte påkallade omgivningens uppmärksamhet under våldtäkten och att hon lämnade sitt telefonnummer till den tilltalade efter våldtäkten. Efter att målsäganden har förklarat att detta beror på att hon var rädd och snabbt ville komma ifrån lägenheten, är tingsrättens samlade bedömning att målsäganden är trovärdig, även om vissa uppgifter är ologiska. Det är ett tydligt exempel på hur tingsrätten utgår från bilden av vad ett ”riktigt” offer skulle ha gjort: hon borde ha påkallat omgivningens uppmärksamhet och hon borde inte ha lämnat ut sitt telefonnummer till den man som just våldtagit henne. Dessa ologiska omständigheter behöver en ”rimlig förklaring”, vilket visar sig vara hennes rädsla.

Brottsoffermyndigheten efterlyste 2002 forskning om brottsoffers reaktioner och beteende. Min iakttagelse under arbetet med den här studien är att det finns en stor mängd forskning om brottsoffers reaktioner och beteende, inklusive forskning som är kritisk till den onyanserade bild av offer som målas upp i till exempel dagspressen (Nilsson 2012). I tingsrättens domskäl gestaltas målsäganden även där mycket onyanserat. Kvinnorna mår dåligt på grund av det inträffade, men samtidigt inte så dåligt att de inte kan framföra en sammanhängande redogörelse. Detta stämmer väl överens med bilden av det ”perfekta offret” som beskrevs av Katarina Wennstam inledningsvis. Om det finns forskning som påvisar att brottsoffer reagerar och beter sig på olika sätt, beroende bland annat på individuella egenskaper, är det rimligt att ställa sig frågan varför detta inte speglas i domskälen. När samma känslor återkommande nämns i tingsrättens domar reproduceras bilden av våldtäktsoffer som dåligt mående människor som alla upplever samma känslor, vilka dessutom ses

som ett bevis både för att någonting traumatiskt har inträffat och att målsäganden inte vågade göra motstånd.

6. Slutsatser och diskussion

Att känslor är viktiga i våldtäktsdomar illustreras av den stora mängden känslor som nämns. Endast i ett fall utelämnades känslor helt i domslutet. Att förövarens känslor nämns i tre fall, jämfört med målsägandens känslor som nämns i nio fall, tycks tala för att brottsoffrets känslor av någon anledning är viktigare än förövarens.

Eftersom det är i domstolen det avgörs om målsäganden är ett brottsoffer i rättslig mening är det eventuellt viktigt att kvinnorna framstår som ”riktiga” offer som stämmer överens med den allmänna bilden. Om en våldtagen kvinna framstår som exempelvis stark och självständig står detta i stark kontrast med bilden av brottsoffer som svaga och maktlösa. Domstolarna målar i dessa fall upp en homogen bild av våldtäktsoffer utifrån deras känslor. Forskning visar att brottsoffer kan uppleva en rad olika känslor, beroende på bland annat individens egenskaper, livssituation och sociala nätverk – något som inte återspeglas i tingsrättens domar. Känslorna som nämns är tvärtom mycket snarlika. Under våldtäkten är målsäganden rädd, eller möjligtvis chockad, och efteråt är hon ledsen (vilket illustreras av att hon gråter eller är upprörd inför vittnen). Under rättegången är hon samlad, trots att hon fortfarande mår dåligt. Diesen och Diesen hävdar att domstolarna är påverkade av fördomsfulla bilder av hur brottsoffer beter sig (Diesen & Diesen 2009:36). Jag menar att domstolarna på samma sätt verkar vara påverkade av fördomsfulla bilder av hur brottsoffer mår och vilka känslor de har.

När kvinnans beteende framstår som irrationellt, utifrån dessa fördomsfulla bilder, används känslor som en förklaring. Om offret inte har gjort ”tillräckligt mycket” motstånd förklaras det med hjälp av känslor. Kvinnan har blivit passiv och paralyserad på grund av rädsla. Huruvida kvinnorna bedöms som trovärdiga eller ej beror på en komplex sammanvävning av rationalitet och känslor. Våldtäktsoffer förväntas agera rationellt: aktivt göra fysiskt motstånd, påvisa för omgivningen att hon mår dåligt och polisanmäla på en gång, vilket får stöd i tidigare forskning (Svensson 2008:48-52, Diesen & Diesen 2009:36ff). Som Lutz (1986) påpekar, uppfattas känslor som motsatsen till rationellt tänkande. När kvinnorna har agerat på ett sätt som kan uppfattas som irrationellt tycks detta förklaras med hjälp av känslor. Offren balanserar med andra ord på en balansgång mellan det

rationella och det irrationella. Tingsrätten utgår från att offret ska agera rationellt: göra fysiskt motstånd, känslösamt berätta för någon i omgivningen och polisanmäla på en gång. Att målsäganden agerar irrationellt, till exempel inte gör motstånd eller inte polisanmäler på en gång, tycks vara okej om förklaringen är att hon var rädd eller skämdes.

Känslor verkar vara en viktig anledning (utöver stödbevisning såsom objektiva fynd på brottsplatsen eller rättsintyg) vid tingsrättens bedömning av trovärdigheten i de framförda berättelserna. I fem fall anger tingsrätten att vittnesmål om målsägandens känslor efter händelsen talar för att hennes berättelse är trovärdig. En kvinnas, målsägande 8, ”synnerligen långa psykiska ohälsa efter händelsen” talar för att hon har varit utsatt för ett starkt trauma. I ett annat fall, dom 10, skriver tingsrätten att förändringen i målsägandens mående, som vittnen bekräftar, talar för att något traumatiskt har inträffat. Vittnesmålen handlar inte om huruvida de har sett själva våldtäkten, utan om de har sett att målsäganden mår dåligt, har verkat ledsen eller upprörd.

Problemet med att brottsoffer förknippas med maktlöshet, rädsla och generellt dåligt mående är framför allt de brottsoffer som svårligen eller överhuvudtaget inte kan uppnå legitim brottsofferstatus när de inte passar in i beskrivningen. Speciellt utsatta och sårbara brottsoffer som exempelvis hemlösa, missbrukare eller prostituerade ser inte sällan brott som de utsatts för som ett ytterligare problem bland många i en kaotisk vardag. Dessa människor uppvisar inte heller de stereotypa reaktioner som förväntas av ett brottsoffer (Litzén 2004:91). Att målsägandens känslor och mående talar för dennes trovärdighet och blir till ett slags bevis på att hon har varit utsatt för ett brott är problematiskt. En person som har blivit våldtagen men som inte upplever händelsen som ett trauma, som inte har reagerat med rädsla eller har mått dåligt efter övergreppet, kan bemötas med skepsis (Nilsson 2005:2). På samma sätt som brottsoffers beteenden vägs mot bilden av det idealiska offret, och våldtäkter vägs mot bilden av ”den riktiga våldtäkten”, kan brottsoffers känslor vägas mot bilden av vad ett offer förväntas känna. Av den anledningen är det relevant att fråga sig vad domstolarna vet om brottsoffers känslor och beteenden – och enligt Svensson (2008) vet domstolarna som sagt väldigt lite om brottsoffers verkliga efterreaktioner.

Jag ponerade att vissa känslor talar för ett brottsoffers trovärdighet. Borås tingsrätt har formulerat svaret tydligt i dom 8: ”[målsägandens] starka reaktion och synnerligen långa psykiska ohälsa efter händelsen talar med skärpa för att [målsäganden] varit utsatt för ett starkt trauma”. De visar också på effekten av emotionella offer: ”berättelsen har angivits med känsla och man får närmast intrycket av att den är självupplevd”.

Resultaten leder till ett flertal följdfrågor vilka skulle vara intressanta att besvara med vidare forskning. Vilka känslor nämns under huvudförhandlingen och polisens utredning? Nämns fler känslor under rättegången som sedan inte återges i den skriftliga domen? Har tingsrätten aktivt bortsett från positiva eller opassande känslor när de har formulerat domen? Och slutligen, nämns känslor i lika stor utsträckning i domar som rör andra brott?

Bilaga 1: Domar

- 1) **Mål nr: B 18005-12**, Stockholms tingsrätt, dom meddelad 2013-01-11 (gällande stöld och våldtäkt)
- 2) **Mål nr: B 8-11**, Norrtälje tingsrätt, dom meddelad 2013-01-16 (gällande våldtäkt)
- 3) **Mål nr: B 5608-12**, Attunda tingsrätt, dom meddelad 2013-01-17 (gällande våldtäkt)
- 4) **Mål nr: B 10536-12**, Södertörns tingsrätt, dom meddelad 2013-02-05 (gällande våldtäkt)
- 5) **Mål nr: B 17548-12**, Södertörns tingsrätt, dom meddelad 2013-02-06 (gällande misshandel, olaga hot, våldtäkt och urkundsförfalskning)
- 6) **Mål nr: B 16357-12**, Södertörns tingsrätt, dom meddelad 2013-02-07 (gällande våldtäkt, grov kvinnofridskränkning och övergrepp i rättssak)
- 7) **Mål nr: B 9005-12**, Attunda tingsrätt, dom meddelad 2013-02-08 (gällande försök till dråp, misshandel, olaga hot, våldtäkt och narkotikabrott)
- 8) **Mål nr: B 2455-11**, Borås tingsrätt, dom meddelad 2013-02-22 (gällande våldtäkt)
- 9) **Mål nr: B 1741-12**, Solna tingsrätt, dom meddelad 2013-02-22 (gällande våldtäkt)
- 10) **Mål nr: B 1181-13**, Södertörns tingsrätt, dom meddelad 2013-02-25 (gällande våldtäkt)

Litteraturförteckning

Tryckta källor

Ask, K. & Landström, S. (2010). "Why emotions matter: Expectancy violation and affective response mediate the emotional victim effect" i *Law and Human Behavior*, volym 34, s. 392-401.

Bergström, G. & Boréus, K. (2012). *Textens makt och mening – metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Studentlitteratur: Lund.

Bohner, G., Eyssel, F., Pina, A., Siebler, F. & Tendayi Viki, G. (2009). "Rape myth acceptance: cognitive, affective and behavioural effects of beliefs that blame the victim and exonerate the perpetrator" i *Rape – challenging contemporary thinking*. Portland: Willan Publishing.

Brandt, A. & Herting, L. (2007). *Överfallsvåldtäkt – de ideala brottsoffren*. Fördjupningsarbete från Polisutbildningen vid Umeå Universitet.

Bryman, A. (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder (andra upplagan)*. Liber AB: Malmö.

Burcar, V. (2005). *Gestaltningar av offererfarenheter – samtal med unga män som utsatts för brott*. Sociologiska institutionen, Lunds universitet.

Burgess, A. W. (1983). "Rape Trauma Syndrome" i *Behavioral Sciences & the Law*, vol. 1, issue 3, s. 97-113.

Christie, N. (2001). "Det idealiska offret" i Åkerström, M. & Sahlin, I. (red) *Det motspänstiga offret*. Studentlitteratur: Lund.

Diesen, C. & Diesen, E. F. (2009). *Övergrepp mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Norstedts Juridik: Stockholm.

Ehnhage-Johnsson, K. (2003). *Våldtäkt: tre delstudier om sjukvårdens bemötande, omhändertagande och behandling av kvinnor utsatta för våldtäkt*. Libris: Stockholm.

Hedlund, E. mfl. (1983). *Våldtäktskrisen – en bruksbok för socialarbetare, poliser, sjukvårdspersonal, jurister, anhöriga och andra som kommer i kontakt med våldtagna kvinnor*. Liber förlag: Stockholm.

Horvath, M. A. H. & Brown, J. M. (2009), "Setting the scene: introduction to understanding rape" i Horvath, M. A. H. & Brown, J. M (red) *Rape – challenging contemporary thinking*. Portland: Willan Publishing.

Horvath, M. A. H. & Brown, J. M. (2009), "Do you believe her and is it real rape?" i Horvath, M. A. H. & Brown, J. M (red) *Rape – challenging contemporary thinking*. Portland: Willan Publishing.

Kaufmann, G., Drevland, G. C. B., Wessel, E., Overskeid, G. & Magnussen, S. (2003) "The Importance of Being Earnest: Displayed Emotions and Witness Credibility" i *Applied Cognitive Psychology*, volym 17, s. 21-34.

Lindgren, M., Pettersson, K-Å. & Hägglund, B. (2001). *Brottsoffer – från teori till praktik*. Jure Förlag: Stockholm.

Litzén, S. (2004). "De glömda brottsoffren – utsatthet för brott bland marginaliserade grupper" i Lindgren, M., Pettersson, K-Å. & Hägglund, B. (red) *Utsatta och sårbara brottsoffer*. Jure Förlag: Stockholm.

Lutz, C. (1986) "Emotion, thought, and estrangement: emotion as a cultural category" i *Cultural Anthropology*. Vol. 3, pp. 287-309.

Nilsson, B. (2012). "Brottsoffer i nutida svensk dags- och kvällspress – en studie i offerskapets logiker" i Heber, A., Tiby, E. & Wikman, S. (red) *Viktimologisk forskning – brottsoffer i teori och metod*. Studentlitteratur: Lund.

Svensson, J. (2008). *Domstolars antaganden om våldtäktsdrabbades normala beteenden*. Examensuppsats från Juristprogrammet vid Umeå Universitet.

Wennstam, K. (2002). *Flickan och skulden – en bok om samhällets syn på våldtäkt*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.

Wood, L. A. & Rennie, H. (1994). "Formulating Rape: The Discursive Construction of Victims and Villains" i *Discourse Society*, volym 5, s. 125-148.

Åkerström, M. (2001). "Annie – en motberättelse" I Åkerström, M. & Sahlin, I. (red.). *Det motspänstiga offret*. Studentlitteratur: Lund.

Åkerström, M. & Sahlin, I. (2001). "Inledning" i Åkerström, M. & Sahlin, I. (red.). *Det motspänstiga offret*. Studentlitteratur: Lund.

Elektroniska källor

Brå (2014) "Våldtäkt och sexualbrott", inhämtad 2014-06-18. <http://www.bra.se/bra/brott-och-statistik/valdtakt-och-sexualbrott.html>

Marko, V., Östensson, I. & Missaoui, N. m.fl. (2013). "Fatta att sex handlar om samtycke", publicerad på SVT.se 2013-09-09, inhämtad 2014-05-23. <http://www.svt.se/opinion/fatta-att-sex-handlar-om-samtycke>

Nilsson, B. (2002) "Alla brottsoffer mår inte dåligt och lider inte", publicerad på DN.se 2002-11-29, inhämtad 2014-06-18. <http://www.dn.se/insidan/alla-brottsoffer-mar-inte-daligt-och-lider-inte/>

Nilsson, B. (2005). *Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor – viktimiteringsideologins effekter*. Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005. Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet. <http://www.ep.liu.se/ecp/015/059/ecp015059.pdf>

Wergens, A. (2002). "Ett viktimiterologiskt forskningsprogram, bakgrund och nuläge" <http://www.brottsoffermyndigheten.se/Filer/B%C3%B6cker/Viktimiterologiskt%20forskningsprogram,%20bakgrund%20och%20nul%C3%A4ge.pdf>